

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережна Л. Соціальний розвиток дітей-сиріт в інституційних закладах опіки та виховання в Україні (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Бережна // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди». Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія». – 2014. – Вип. 35. – С. 9.
2. Васянович Г.П. Педагогічна етика : [навчальний посібник] / Г.П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 344 с.
3. Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування як феномен соціального сирітства / В. Дейна // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 1. – С. 33–37.
4. Джамиева М.С. Особенности межличностных взаимоотношений детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / М.С. Джамиева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/32_PRNT_2013/Pedagogica/3_147625.doc.htm.
5. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : [учебное пособие для психологов, педагогов, социологов] / Я.Л. Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – 446 с.
6. Культура міжособистісних стосунків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.iitta.gov.ua/5463/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BB_%D0%BC%D0%BE%D0%BD.pdf.
7. Лепихова Л.А. Межличностные отношения / Л.А. Лепихова // Психология личности : [словник-довідник] / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 71–72.
8. Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – С. 198.
9. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medbib.in.ua/metodika-diaagnostiki-mejlichnostnyih-39998.htm>.
10. Очерки о развитии детей, оставшихся без попечения родителей. – М. : СИМС, 1995. – 14 с.
11. Савчин М.В. Соціальна психологія : [навчальний посібник] / М. Савчин. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 274 с.
12. Фурманов И.А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И.А. Фурманов, А.А. Аладьин, Н.В. Фурманова. – Минск : Тесей, 1999. – 158 с.
13. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на різних етапах розвитку суспільства в Україні / Т.Я. Харук // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3. – С. 189–192.
14. Шутс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1379/ШУТЦ-Кеш.

УДК 159.922.73:159.942

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Шпак М.М., к. пед. н.,
доцент кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті розкрито психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в дітей підліткового віку. Емпірично визначено рівень розвитку емоційного інтелекту в підлітків. Установлено, що вікові особливості підлітків сприяють розвитку внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, який виражається в здатності до емоційного самопізнання. Водночас соціальна ситуація розвитку підлітка забезпечує розвиток міжособистісного емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, розвиток, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, міжособистісний емоційний інтелект, підлітковий вік.

В статье раскрыты психологические особенности развития эмоционального интеллекта у детей подросткового возраста. Эмпирически определен уровень развития эмоционального интеллекта у подростков. Установлено, что возрастные особенности подростков способствуют развитию внутриличностного эмоционального интеллекта, который выражается в способности к эмоциональному самопознанию. В то же время социальная ситуация развития подростка обеспечивает развитие межличностного эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, развитие, внутриличностный эмоциональный интеллект, межличностный эмоциональный интеллект, подростковый возраст.

Shpak M.M. PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TEENAGE

The article deals with the psychological peculiarities of the development of emotional intelligence of adolescents. A level of the development of emotional intelligence of teenagers is empirically determined. It is found that the age peculiarities of adolescents contribute to the development of intrapersonal emotional intelligence, which is reflected in the capacity for the emotional self-knowledge. At the same time, the social situation of the involvement of teenager ensures the development of interpersonal emotional intelligence.

Key words: *emotional intelligence, development, intrapersonal emotional intelligence, interpersonal emotional intelligence, teenage.*

Постановка проблеми. Емоційний інтелект став предметом наукового дослідження вчених порівняно недавно. У працях вітчизняних (О.І. Власова, С.П. Дерев'янка, В.В. Зарицька, Н.В. Коврига, Е.Л. Носенко) та зарубіжних (Д. Гоулман, Д. Карузо, Дж. Мейер, П. Селовей) дослідників розкрито теоретико-методологічні підходи до розуміння сутності цього феномена. Однак у сучасній психологічній науці ще й досі немає чіткого й однозначного визначення цього поняття. Емоційний інтелект трактують, з одного боку, як «сукупність розумових здібностей до розуміння емоцій та управління ними, а також знань, умінь і навичок, операцій і стратегій інтелектуальної діяльності, пов'язаних із обробкою й перетворенням емоційної інформації» [1, с. 51]; з іншого – як «інтегральну властивість особистості, у якій відображаються всі найважливіші аспекти функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності: ставлення до навколишнього світу, до себе як суб'єкта активності, до інших як партнерів у спілкуванні та взаємодії» [8, с. 101].

З огляду на зазначене більшість сучасних дослідників спрямовують свої наукові розвідки на з'ясування місця цього конструкту серед інших психічних структур особистості, а також на визначення психологічних закономірностей і механізмів його розвитку в онтогенезі. Так, зокрема, метою наукового дослідження є вивчення особливостей розвитку емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. Окрім цього, для того щоб простежити наступність у розвитку емоційного інтелекту, ми провели психодіагностичне дослідження з метою визначення особливостей його розвитку в молодшому підлітковому віці. Конкретизуємо більш детально наші дослідницькі позиції.

При переході дітей із початкової школи в середню перед педагогами та практичним психологом постає широке й різноманітне коло завдань. Зокрема, психологічні проблеми цього періоду можуть бути пов'язані як зі змінами в організації навчально-виховної діяльності в середніх класах школи, так і з особистісними проблемами, характерними для підліткового віку. Як відомо, на цьому етапі вікового розвитку спосте-

рігаються суттєві зміни в інтелектуальній, емоційній і мотиваційній сферах особистості, які впливають на розвиток емоційного інтелекту особистості.

Ступінь розробленості проблеми. Психологічні закономірності психічного розвитку дітей підліткового віку вивчали Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.С. Кон, А.О. Реан, Д.І. Фельдштейн та ін. Науковці наголошують, що підлітковий вік – це найбільш складний і бурхливий період у формуванні особистості дитини, який характеризується глибокими змінами в соціальному та емоційному розвитку, що насамперед пов'язано з фізіологічною перебудовою організму, зумовленою статевим дозріванням організму [10; 11].

Особливості протікання підліткового віку відображено в його назвах: «переломний», «перехідний», «важкий», «критичний», які, як показав аналіз психолого-педагогічної літератури, часто вживаються вченими, психологами та педагогами-практиками.

Доведено, що найважливішим психологічним новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості [5; 6; 11], яка, за одностайною позицією науковців, характеризується передусім виникненням почуття дорослості. Саме воно, очевидно, й зумовлює особливості емоційної поведінки підлітка, який вимагає поваги до власної особистості, визнання своєї індивідуальності, рівності з дорослими. До того ж криза «13 років», яка припадає на цей віковий період, призводить до справжнього вибуху непокори, зухвальства та емоційних відхилень у поведінці підлітків. У багатьох із них спостерігаються так звані акцентуації характеру, при яких загострюються негативні риси характеру, з'являються психічні патології [10].

У зв'язку з тим, що в підлітковому віці інтенсивно формується самооцінка, розвивається особистісна рефлексія [11]: підліток прагне пізнати свій внутрішній світ, свою індивідуальність, зрозуміти, яким він є і яким він хотів би бути. Особливо це сприяє, на нашу думку, емоційному самопізнанню, емоційному самоусвідомленню підлітка.

Водночас у цей період зростає необхідність розуміння емоцій інших людей та управління ними, оскільки провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спіл-

кування з однолітками [5; 6; 11]. Для підлітків важливо бути прийнятими іншими людьми, тому вони не лише хочуть успішно налагоджувати емоційні контакти з товаришами, а й емпатійно взаємодіяти з ними [4]. Спілкування з однолітками дедалі більше виходить за межі шкільного життя й навчальної діяльності, охоплюючи нові інтереси, види діяльності, стосунки, виділяючись в окрему, самостійну та надзвичайно важливу для підлітка сферу життя.

Метою статті є теоретично обґрунтувати й емпірично визначити особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці; на основі порівняльного аналізу та узагальнення отриманих даних охарактеризувати вікову специфіку його розвитку в молодших підлітків.

Виклад основного матеріалу. На основі вивчення й аналізу психолого-педагогічної літератури [5; 6; 10; 11] з означеної проблеми та власних результатів емпіричного дослідження виокремимо основні тенденції, які спостерігаються в емоційному розвитку підлітків. Так, дітям підліткового віку характерні такі емоційні властивості:

- підвищена емоційна збудливість, яка зумовлена статевим дозріванням і невірноваженістю процесів збудження й гальмування з явним домінуванням перших, завдяки чому підлітки схильні до афектів, відрізняються запальністю, бурхливим виявом емоцій: вони пристрасно беруться за виконання цікавого для них завдання, палко відстоюють свої погляди та інтереси, готові щомиті «вибухнути» через найменшу несправедливість щодо себе чи своїх друзів;

- стійкість емоційних переживань порівняно з молодшими школярами;

- підвищена особистісна тривожність, яка пов'язана з уявленнями про себе, критичним ставленням до себе, самооцінкою;

- суперечливість почуттів: часто підлітки пристрасно захищають свого товариша, хоча розуміють, що той учинив неправильно й гідний осуду;

- виникнення негативних переживань і в молодших, й особливо в старших підлітків пов'язано з пізнанням самого себе, тобто не тільки з оцінюванням підлітка іншими, а й із самооцінкою, незадоволенням собою;

- значною мірою розвинене почуття належності до певної соціальної групи, саме тому вони гостріше й хворобливіше переживають несхвалення товаришів, ніж осуд батьків чи вчителів;

- інтенсивне формування моральних почуттів, що виявляються у взаєминах з іншими;

- вибірковий і більш інтимно-особистісний характер ставлення до дружби, в основі якої лежить не спільні гра, виконання на-

вчальних завдань, як у молодших школярів, а спільність інтересів і захопленнь.

Стосовно розвитку емоційного інтелекту, то науковці (К. Ізард, В.М. Куніцина, В.О. Лабунська) стверджують, що в підлітковому віці збільшується кількість емоціогенних об'єктів, які мають переважно соціальний характер, відтак знання про емоції стають усе більше опосередкованими. Водночас покращується вербальне вираження емоцій порівняно з молодшим шкільним віком.

Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці досліджувала Ю.В. Давидова [3]. Дослідниця визначила, що в цьому віці емоційний інтелект має складну структуру, у якій можна виділити два фактори: зовнішній аспект, або «розуміння емоцій», і внутрішній аспект, або «емоційна саморегуляція». Основні функції емоційного інтелекту, на думку автора, полягають у забезпеченні успішності діяльності, а також гармонізації процесів внутрішньоособистісної та міжособистісної взаємодії. Водночас Ю.В. Давидова зазначає, що існують статево-рольові відмінності емоційного інтелекту, які пов'язані із соціальними ролями, груповими очікуваннями, соціальними нормами та гендерними установками, і доводить, що загальний показник емоційного інтелекту в дівчат вищий, ніж у хлопців, до того ж ця відмінність спостерігається протягом усього підліткового віку. Це пов'язано, на думку автора, з тим, що в дівчат краще розвинутий фактор «розуміння емоцій», зокрема емоційна обізнаність, емпатія й розпізнавання емоцій інших людей.

У дослідженні О.І. Власової [2, с. 280–281] виявлено, що для молодших підлітків поряд із емпатійними властивостями провідними емоційними здібностями є здатність до системної ідентифікації емоційної експресії людини, яка пов'язана з індивідуальною соціальною активністю, набуттям здатності до соціально адаптивної поведінки в емоційно напружених ситуаціях. При цьому встановлено, що до кінця підліткового віку розвиток цієї емоційно-когнітивної здібності фактично досягає середніх нормативних показників дорослої людини.

У старшому підлітковому віці О.І. Власовою зафіксовано становлення окремих механізмів емоційного самоусвідомлення, зокрема найбільші результати розвитку виявлено в показниках розрізнення й диференціації емоцій. При цьому дівчата активніше за хлопців виражають емоції та краще ідентифікують їх за виразом обличчя, натомість хлопці продуктивніше управляють емоціями, приймаючи за них відповідальність [2, с. 281].

Проблема становлення емоційної зрілості в підлітковому віці вивчалася І.Г. Павло-

вою [9]. Зазначений феномен дослідниця пов'язує з розвитком емоційної сфери особистості, що виражається в адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. У структурі емоційної зрілості І.Г. Павлова виокремлює такі компоненти: емоційну експресивність, емоційну саморегуляцію та емпатію. На основі результатів емпіричного дослідження, дослідниця стверджує, що у віці від 13 до 14 років суттєво покращується здатність керування підлітками власними емоціями, а в період від 14 до 15 років – підвищується рівень довільності вираження емоцій у спілкуванні. Разом із тим визначено статеві відмінності у вияві ознак емоційної зрілості, а саме: у дівчат найбільш активно формуються співчуття і співпереживання, розуміння емоційного стану та мотивів поведінки партнера в процесі спілкування; у хлопців – регуляція власними емоціями.

Отже, зіставивши й порівнявши результати психологічних досліджень особливостей розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці, можемо узагальнити, що в цей період відбувається подальше становлення зазначеного феномена, спостерігаються кількісні та якісні зміни, статеві відмінності в його розвитку, що мають як позитивний, так і негативний характер.

З метою експериментального визначення рівня розвитку емоційного інтелекту, його критеріїв і показників розвитку в дітей підліткового віку ми використали опитувальник «Емін» Д.В. Люсіна [7]. У дослідженні взяло участь 148 учнів 5–6 класів (віком 11–13 років). Вибір нами саме цієї вікової групи дітей зумовлений бажанням простежити наступність у розвитку емоційного інтелекту на подальших етапах життя дитини, зокрема в молодшому підлітковому віці, який є пограничним із молодшим шкільним віком.

Як видно з таблиці 1, у більшості дітей (48%) молодшого підліткового віку емоційний інтелект сформований на низькому рівні, що відображається в недостатньо розвиненій здатності розуміти власні емоції та емоції інших людей, а також керувати їх виявом. А це, у свою чергу, позначається на соціальній взаємодії з оточуючими. Адже через низький емоційний інтелект ці підлітки не можуть успішно спілкуватися зі своїми ровесниками й учителями, що часто призводить, як засвідчують наші спостереження, до виникнення міжособистісних конфліктів і вияву агресії.

У третини підлітків (31,7%) емоційний інтелект сформований на середньому рівні. Вони здатні розпізнавати за експресивними ознаками власні емоції та емоції інших людей, хоча інколи допускають при цьому помилки. Разом із тим можуть вербально описати свої переживання, визначити причини їх виникнення, але не завжди усвідомлюють наслідки своїх емоційних реакцій. У процесі спілкування з дорослими та ровесниками вони не завжди стримують власні емоції, а також не можуть ефективно управляти емоціями інших.

Тільки у 20,3% підлітків емоційний інтелект знаходиться на високому рівні розвитку. Завдяки добре розвиненій здатності розуміти емоції, як власні, так й інших людей, та управляти ними, вони займають лідерські позиції серед своїх ровесників і користуються авторитетом. Як показали наші спостереження, ці підлітки легко налагоджують емоційний контакт із однолітками, виявляють співпереживання, емпатійне ставлення до інших.

Аналізуючи окремі показники розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці, варто зазначити, що вони мають як по-

Таблиця 1

Кількісні результати дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту в підлітків за допомогою опитувальника «Емін» Д.В. Люсіна

Рівні емоційного інтелекту	Шкали й субшкали опитувальника «Емін» Д.В. Люсіна									
	Розуміння своїх емоцій	Управління своїми емоціями	Розуміння чужих емоцій	Управління чужими емоціями	Контроль експресії	Розуміння емоцій	Управління емоціями	Внутрішньо особистісний інтелект	Міжособистісний інтелект	Загальний рівень EI
Високий	23,6	10,1	12,2	20,3	19,6	14,2	22,3	16,6	15,5	20,3
Середній	50	39,9	39,2	40,5	50	38,5	37,8	46,6	41,2	31,7
Низький	26,4	50	48,6	39,2	30,4	47,3	39,9	36,5	43,3	48

зитивний, так і негативний характер. Так, було встановлено, що в підлітків покращується здатність розуміти власні емоції, а саме: порівняно з молодшим шкільним віком зменшується кількість дітей із низьким рівнем розуміння своїх емоцій, який виявляється в кожного четвертого респондента, і, як наслідок, зростає кількість учнів із середнім рівнем (50%). Це зумовлено, на нашу думку, становленням самосвідомості, розвитком особистісної рефлексії, що сприяє кращому емоційному самоусвідомленню.

Однак у цьому віці погіршується здатність володіти собою, керувати своїм емоційним станом порівняно з молодшими школярами, зокрема в половини підлітків, які взяли участь у дослідженні, констатовано низький рівень управління власними емоціями. Це зумовлено, на нашу думку, статевим дозріванням і гормональними змінами, які відбуваються в організмі підлітка, і виражається в підвищеній емоційній збудливості, неврівноваженості, схильності до афектів, підвищеній особистісній тривожності. Відтак підлітки не завжди адекватно емоційно реагують у певних соціокультурних умовах. Натомість у підлітковому віці підвищується здатність управляти емоціями інших людей. Однак через низький рівень розуміння емоцій інших людей на фоні прагнення підлітків до домінування та лідерства вони більше застосовують маніпулятивні тактики впливу на оточуючих, що негативно впливає на соціальну взаємодію. Цим можна пояснити той факт, що в підлітковому віці зростає кількість міжособистісних конфліктів, загострюються взаємини з дорослими (вчителями і батьками), збільшуються вияви агресії та насильства. Відтак недостатньо розвинений міжособистісний емоційний інтелект не сприяє успішному інтимно-особистісному спілкуванню з однолітками, яке, як уже зазначалось, є провідною діяльністю на цьому віковому етапі розвитку.

Також у результаті порівняльного аналізу отриманих даних нами було виявлено статеві відмінності в розвитку емоційного інтелекту в дітей підліткового віку. Так, статистично достовірні відмінності за t-критерієм Стьюдента спостерігаються за такими показниками: дівчата краще розуміють власні емоції ($t=2,59$; $p=0,01$), розпізнають і розуміють емоції інших людей ($t=2,14$; $p=0,05$), а також більше виявляють емпатійність ($t=2,23$; $p=0,05$) у процесі спілкування та соціальної взаємодії порівняно з хлопцями. Однак більш високий рівень емоційної саморегуляції та контролю експресії наявний у хлопців ($t=2,75$; $p=0,01$).

Висновки. Отже, вікові особливості підліткового віку як перехідного етапу від дитинства до дорослості, з одного боку, створюють сприятливі передумови для розвитку внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, з іншого – соціальна ситуація розвитку підлітка зумовлює необхідність розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. Відтак розвиток емоційного інтелекту в підлітковому віці потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу з метою збалансованого поєднання когнітивних та емоційних процесів, зумовлених особливостями соціалізації й індивідуалізації дітей цього віку.

Перспективи досліджень убачаємо в подальшому проведенні емпіричного дослідження щодо розвитку емоційного інтелекту в онтогенезі, здійсненні порівняльного аналізу отриманих результатів і визначенні найбільш сензитивного вікового періоду для розвитку емоційного інтелекту особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева И.Н. О новой теории эмоционально-го интеллекта / И.Н. Андреева // Вестник БДУ. Сер. 3. – 2010. – № 3. – С. 48–51.
2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку / О.І. Власова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 308 с.
3. Давыдова Ю.В. Эмоциональный интеллект: существенные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Ю.В. Давыдова. – М., 2011. – 22 с.
4. Журавльова Л.П. Психологія емпатії / Л.П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
5. Заброцький М.М. Вікова психологія : [навч. посіб.] / М.М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.
6. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : [навч. посіб.] / В.П. Кутішенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
7. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭмИн / Д.В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3–22.
8. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е.Л. Носенко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 95–109.
9. Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / І.Г. Павлова ; Південноукраїнський державний педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – 19 с.
10. Психологія подростка : [учебник] / под ред. А.А. Реана. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 480 с.
11. Психологія современного подростка / под ред. Д.И. Фельдштейна. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.